

ESKİ TÜRKÇEDE {-A/-I-(y)U} ÜNLÜ ZARF-FİİL EKLERİNİN FARKLI BİR İŞLEVİ ÜZERİNE

Ferruh AĞCA*

Özet: Eski Türkçede zarf-fiil ekleri, asıl fonksiyonlarının dışında kalıplaşarak yeni sözcük türlerinin oluşmasında önemli bir rol oynamışlardır. Bu anlamda özellikle ünlü zarf-fiil eklerinin kalıplaşma yoluyla zarf, edat ve isim türünden sözcükleri meydana getirdikleri bilinmektedir. Eski Türkçe'de ünlü zarf-fiil eklerinin bu tür sözcüklerin yanı sıra isimlerden önce gelen fullere eklenerek isimleri nitelemek suretiyle sıfat-fiil ekleri gibi kullanıldıkları da görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Eski Türkçe, Maniheist ve Budist Türkçe metinler, Tarihsel Türk Dili Grameri, Ünlü Zarf-Fiil Ekleri.

On a Different Function of {-A/-I-(Y)U} Vowel Converbs in Old Turkic

Abstract: To the exception of their primary functions, vowel converbs in Old Turkic played important roles in the derivation of new words. It is known that vowel converbs enabled the derivation of adverbs, postpositions and nouns. Besides, we can observe vowel converbs in Old Turkic were used as participial suffixes when they were attached to verbs that occurred before nouns, qualifying them.

Keywords: Old Turkic, Maniheist and Buddhist Turkic texts, a historical grammar of Turkic, vowel converbs.

Giriş

Türk dilinde, bir taraftan hareket ve zaman kavramını karşıladıkları için fiil kategorisinde ele alınan; diğer taraftan da eklenen fiillerde tarz ve durum ifadesi bildirdikleri için zarf türünden sözcüklerin meydana gelmesinde önemli fonksiyonlar yüklenen zarf-fiil ekleri, Türk dilinin hem tarihsel dönemlerinde hem de günümüz şekillerinde bu işlevlerinin yanı sıra fonksiyon değişikliği ya da kalıplaşma yollarıyla zarf dışında başka türden sözcüklerin oluşmasında da önemli görevler yüklenmişlerdir. Bu bağlamda Eski Türkçede bilhassa ünlü zarf-fiil ekleri, cümle içerisinde zarf, kalıplaşma yoluyla edat ve bağlaç ya da bir asıl fiille bir yardımcı fiilin birleşmesinden meydana gelen birleşik fiillerin oluşumunda kullanılmışlardır.

* Yrd. Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.

Eski Türkçede -A, -I, -(y)U, -(X)p, -(X)pAnIn, -gAlI, -(X)n, -mAtI(n), -gInçA ve -ken şeklindeki zarf-fiil ekleri, ya -A, -I, -(y)U gibi sadece tek bir ünlüden ibarettir ya da çoğunlukla -(X)p, -(X)pAnIn, -gAlI, -(X)n, -mAtI(n), -gInçA ve -ken gibi ünsüz ya da ünlü ve ünsüz birleşmelerinden meydana gelmiştir. Eski Türkçe'deki bu zarf-fiil ekleri, Türk dilinin tarihsel gelişim sürecinde, yapı bakımından bazen ses değişimi yoluyla (-mAdIn > -mAyIn/-mAy, -gInçA > -InçA vb.), bazen tümüyle kaybolup unutulmuş ve yerini kendisine yakın başka bir zarf-fiil ekine bırakarak [-(X)pAn(In)] bazen de bunlara yenileri eklenerek (Kıpç. -KAç vb.) birtakım değişikliklerle günümüze kadar kullanılmaya devam etmiştir.

Bilinen bu zarf-fiil eklerinin yanı sıra Türk dilinin gerek tarihsel dönemlerinde gerekse çağdaş şekillerinde farklı iki ekin birleşmesiyle, yapısal açıdan *birleşik zarf-fiil ekleri* adını verebileceğimiz yeni zarf-fiil ekleri de ortaya çıkmıştır.¹ Eski Türkçe'de özellikle fiillerin zaman kategorisinde de kullanılan sıfat-fiil eklerinin ve bazen de isim-fiil eklerinin isim hâl ekleriyle birleşmesinden doğan bu birleşik zarf-fiil ekleri, diğer zarf-fiil ekleri gibi fiillerin tarz ve zamanına işaret etmiş, dolayısıyla da bilinen zarf-fiil ekleriyle aynı işlevlerde kullanılmıştır. Bu bağlamda Eski Türkçede -dUk+dA, -mIş+dA, -Ur+dA gibi birleşik zarf-fiil ekleri, bilinen diğer zarf-fiil ekleri gibi aynı işleve sahiptir. Mesela Uygurlardan kalan Budist metinlerden **MaitrSengim**'de *kördükte işidükte bürtükte yıladukta tatdukta alku ödün mengi tonga turgurguçı bolur-lar* (139v/22-24) örneğinde -dUk sıfat-fiil ekiyle +dA bulunma hâl ekinin birleşmesiyle ortaya çıkan -dUkdA şekli, zarf-fiil eki gibi kullanılmıştır.²

Eski Türkçede sadece ünlüden ibaret olan ve *ünlü zarf-fiil ekleri* olarak adlandırabileceğimiz ekler, aynı işleve sahip oldukları hâlde eklendikleri fiillerin yapısına göre -A, -I ve -(y)U olarak farklı şekillere bürünmüştür. Ünlü zarf-fiil eklerindeki bu çeşitlilik, fiillerin ünlü ya da ünsüzle bitip bitmemesi, basit ya da yapım ekleriyle türetilmiş olup olmamasıyla ve hangi tür ünsüzle bittiğiyle ilişkilendirilmiştir (Erdal 1979a; Ercilasun 1983). Buna göre, Eski Türkçe'de ünlü zarf-fiil ekleri, genel olarak, ünsüzle biten tek heceli ya da basit fiiller ya da /K/ ve

¹ Yüce (1999), Türkçe'de zarf-fiil eklerini yapısal açıdan 1. *Reine Gerundialformen*, 2. *Gerundialformen aus Verbalformen mit Kasusaffixen*, 3. *Gemischte Gerundialformen*, 4. *Sonstige Formen* olmak üzere dört başlık altında sınıflandırmış, Eski Türkçe metinlerde de isim-fiil ve sıfat-fiil eklerine ad durum eklerinin eklenmesiyle ortaya çıkmış olan zarf-fiil eklerini 2. başlık altında ele alarak değerlendirmiştir. Korkmaz (2003: 983-1046), ad-fiil ve sıfat-fiil eklerinden çıkan ve diğer ifade tarzlarında beliren ekleri de dikkate alarak, Türkiye Türkçesindeki zarf-fiil eklerini yapılarına göre; *gerçek zarf-fiiller*, *ad-fiil ve sıfat-fiillerle kurulan zarf-fiiller* ve *değişik yapıdaki zarf-fiiller* olmak üzere üçe ayırmıştır. Erdal (2004: 318) ise, sıfat-fiil eklerinden doğmuş zarf-fiil eklerine *ikincil zarf-fiil ekleri* (secondary converbs) adını vermiştir.

² Eski Türkçede ad-fiil ve sıfat-fiil ekleriyle durum eklerinin birleşmesinden ortaya çıkmış zarf-fiil ekleri hakkında daha fazla bilgi için Yüce (1999) ve Erdal (2004)'a bakılabilir.

/r/ ünsüzleriyle biten ekleri almış türemiş fiillerden sonra -A, yine ünsüzle biten tek heceli ya da basit bazı fiillerden ve -(X)t- ekiyle biten fiillerden sonra -I, ünsüzle biten birden fazla heceli türemiş fiillerden sonra -U, ünlüyle biten fiillerden sonra ise -yU şeklindedir. Türk runik alfabesiyle yazılmış yazıtlar ile erken tarihli Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde böyle çeşitlilik gösteren ünlü zarf-fiil eklerinin, Uygur sahasında 13-14. yüzyıllarda yazılmış metinlerde -U lehine değiştiği görülmektedir (Ağca 2006: 243-264).

1. Ünlü Zarf-Fiil Eklerinin Temel İşlevleri

Türk dilinin tarihsel süreci içinde diğer zarf-fiil ekleri genellikle pek fazla değişkenlik göstermeden bilinen anlam ve işlevlerinde kullanılmışken, ünlü zarf-fiil ekleri ve bazen de -(X)n zarf-fiil eki, asıl işlevlerinin yanı sıra eklendikleri fiillere bazen kalıplaşma yoluyla bazen de işlev değişikliğiyle farklı anlamlar ve işlevler katmışlardır. Bu bağlamda Eski Türkçede özellikle ünlü zarf-fiil ekleri, eklendiği fiillerde kalıplaşarak asıl fonksiyonlarının dışında zarf, edat ve isim gibi yeni sözcük türlerini oluşturmuştur (Korkmaz 1994).³ Buna göre zarf-fiil ekleri, bir taraftan esas fonksiyonlarını devam ettirirken, diğer taraftan kalıplaşarak eklendikleri fiilin ayrılmaz bir parçası hâline gelmişler, zarf ve edat gibi yeni sözcük türlerinin oluşmasına yardımcı olmuşlardır. Korkmaz (1994: 57), Türkçede zarf-fiil eklerinin asıl fonksiyonları dışında başka fonksiyonlarda da kullanılmalarının sebeplerinden biri olarak Türkçede zarf ve edat yapmak için özel eklerin olmamasını gösterir:

“Şahsa ve zamana bağlı olmayan soyut birer hareket ifade eden ve zarf olarak kullanılan birer fiil şekli olan zarf-fiiller, isim çekim ekleri almamaları hal ve durum gösteren kelimeler olmaları dolayısıyla, görevleri bakımından adı zarflar ve cümle yapısı bakımından zarf olarak da kullanılan edatlar ile ortaklaşan özellikler gösterirler. İşte bu durum bazı zarf-fiillerin türlü kullanılışlar yolu ile, kendisine has özelliklerinden sıyrılıp, bir kalıplaşma evresinden geçerek adı zarflar ve edatlar hâline gelmesine yol açmıştır. Bunların adı zarflar ve edatlar hâline geçebilmelerinin önemli sebeplerinden biri de, Türkçede zarf ve edat türetmek üzere özel eklerin bulunmaması ve dilin bunları, cümle (syntax) bilgisinden de yararlanarak, özellikleri itibarıyla kendilerine en yakın olan başka gramer öğelerinden faydalanmak suretiyle karşılamaya çalışmasıdır.”

Buna göre Eski Türkçede ünlü zarf-fiil eklerini fonksiyonel açıdan ele aldığımız zaman, aşağıdaki sözcük türlerini oluşturduklarını görüyoruz:

³ Eski Türkçe’de zarf-fiil ekleri eklendikleri fiillerde temel olarak bu işlevlerde kullanılmış olmakla birlikte, Erdal’a (2004: 308) göre, *er-* ve *başla-* fiillerine eklenen -(X)p zarf-fiil eki, iki sıfatı birbirine bağlamak için de kullanılmıştır. Erdal (2004: 387) *er-* fiilinde -(X)p zarf-fiil ekinin bu işlevde kullanımıyla ilgili “two attributives can be linked by *er-ip*, a converb of the copula” demekte ve *aglak erip köngülke yaraşı orun* (BT VII A361) “A solitary place which is beneficial to the heart.” örneğini vermektedir.

Eski Türkçede zarf-fiil ekleri en fazla zarf türünden sözcüklerin teşkilinde kullanılmıştır, Cümle içerisinde eklendiği fiilleri zaten zarf yapan ünlü zarf-fiil ekleri, bazı fiillerde donmuş olarak bir taraftan edat, diğer taraftan da zarf olarak kullanılan kalıp sözler meydana getirmiştir:

alk-u (<alk-) “tükenerek” → *alku* “bütün”, *aş(ı)n-u* “önce gelerek” → *aşnu* “önce”, *bas-a* (<bas-) “basarak” → *basa* “sonra”, *ert-e* “geçerek” → *erte* “erken, sabahleyin, yarın”, *tüke-t-i* “bitirerek, sona erdirerek” → *tüketi* “tamamıyla”, *yan-a* (<yan-) “dönerek” → *yana* “yine, tekrar” vb.

Ünlü zarf-fiil ekleri kalıplaşma yoluyla bazı çekim edatlarının oluşumunda da önemli fonksiyonlar yüklenmişlerdir.⁴ Dolayısıyla Eski Türkçede birçok çekim edatı, ünlü zarf-fiil eklerinin kalıplaşmasıyla oluşmuştur:

tap-a (<tap-) “ bularak” → *tapa* “-e doğru”, *bas-a* (<bas-) “basarak” → *basa* “-den sonra”, *kör-ü* (<kör-) “görerek” → *körü* “-e göre”, *öng-i* (<öng-) “değişerek” → *öngi* “-den başka”, *öt(ü)r-ü* (<ötür-) “geçirerek” → *ötrü* “-den sonra”, *ötgür-ü* → *ötgürü* “-den dolayı”, *ula-yu* (<ula-) “ekleyerek” → *ulayu* “-den başka”, *kodı* “-den aşağı”, *yem-e* (<yem-) “ilave ederek” → *yeme* “da, de”, *teg-i* “ulaşarak” → *tegi* “-e kadar”, *utru* “-e kadar” vb.⁵

Ünlü zarf-fiil ekleri, -(X)t-, -(X)ş- ve -(X)n- gibi fiilden fiil yapım eklerinden sonra da kalıplaşmak suretiyle yeni zarflar ve edatlar oluşturmuştur. *mengze-t-i* “benzeterek” → *mengzeti* “-e benzer”, *oğşa-t-ı* “benzeterek” → *oğşatı* “-e benzer”, *otgurat-ı* “iyice, adamakıllı”,⁶ *ulat-ı* “ekleyerek” → *ulatı* “-den başka”, “*yara-ş-ı* “yakışarak” → *yaraşı* “-e uygun” vb.⁷

⁴ Türk dilinde zarf-fiil eklerinden oluşmuş edatlar hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Brockelmann (1954: 181-186), Hacreminoğlu (1992), Gabain (1988), Tekin (1968: 162-171), Korkmaz (1994).

⁵ Eski Türkçe’de bir kısım edatlar ise fiillere -(X)n zarf-fiil eki, isimlere +GARU ve +rA yön hâl eklerinin eklenmesiyle oluşmuştur: *ad-ın* “ayrılarak, başkalaşarak” → *adın* “-nin dışında, -dAn başka”, *iy-in* “takip ederek” → *iyin* “-den sonra” vb. Bunun dışında isim kökenli sözcüklere eklenen yön eki de bazı sözcüklerde kalıplaşarak bazı edatların oluşmasına yardımcı olmuştur: *yok+(g)aru* “yukarıya doğru” → *yokaru* “-dan yukarı”, *ong+re* “öne doğru” → *öngre* “-den önce”, *iç+re* “içeri doğru” → *içre* “-nin içinde”, *taş+ra* “dışarı doğru” → *taşra* “-den başka” vb.

⁶ Eski Uygur Türkçesinde -(X)t- ekinden sonra gelen -I zarf-fiil ekiyle meydana gelen *otgurati* zarfı yerine bazen aynı anlam ve işlevde başka eklerle oluşmuş olan *otgurak* sozcuğu de geçmektedir. Mesela U II’de *otgurati ukar* (1 r12) örneğinde *otgurati* şeklinde olan zarf, metnin devamında *otgurak ukar* (1 r 22) şeklinde *otgurak* sozcuğu ile karşılanmıştır.

⁷ Eski Türkçede isimlere ve zamirlere gelerek “benzerlik” anlamı katan +IAyU ekinin hangi eklerden meydana geldiği konusunda açıklık yoktur. Bu ekin teşkili hakkında bkz. Gabain (1988: 49, 86), Barutcu Özönder (2001: 83), Erdal (2004: 380).

Eski Türkçede ünlü zarf-fiil eklerinin en önemli, belki de en temel fonksiyonlarından biri de bir tarafı asıl fiil diğer tarafı da yardımcı fiil olan iki fiili birbirine bağlayarak birleşik fiilleri oluşturmasıdır. Türk dilinde ünlü zarf-fiil ekleri her şeyden önce eklendiği fiili temel fiile bağlayarak birleşik fiillerin oluşmasına yardımcı olur: *ölürü tur-*, *yalınayu tur-*, *üleyü tegin-*, *nomlayu bir-*, *birü y(a)rlıka-vb.*⁸

Ünlü zarf-fiil eklerinin Türk dilinin tarihsel dönemlerindeki bu temel fonksiyonlarının dışında, eklendikleri fiillere başka anlamlar kattığı da bilinmektedir. Eklerin bu farklı anlamları arasında bilhassa “-mağa, -mAk için” anlamlarında kullanılışını ifade edebiliriz. Eski Türkçede *kıl-u kel-* “yapmak için gelmek”, Karahanlı Türkçesinde *uka bar-* “anlamaya çalışmak”, Harezmi Türkçesinde *isteyü bar-* “aramaya/aramak için gel-”, Çağatay Türkçesinde *akara başladı baş u töküle başladı tiş* “baş ağarmağa ve diş dökülmeğe başladı” (Eckmann 2003: 106-7) ve Eski Anadolu Türkçesinde *keyik ata vardılar* “geyik avlamaya gittiler” örneklerinde ünlü zarf-fiil ekleri sebep bildiren bir işlevde kullanılmıştır (Argunşah 1999, Yüce 1999: 32).

2. Ünlü Zarf-Fiil Eklerinin Sıfat Yapma İşlevi

Türk dilinde genel olarak yukarıda ifade edilen fonksiyonlarda kullanılmış olan zarf-fiil ekleri, özellikle Maniheizt ve Budist çevrelerde yazılmış metinlerde kısmen de Türk runik harfli yazıtlar ile İslamî çevreye ait ilk Türkçe eserlerden KB’de eklendikleri fiilleri sıfat da yapmıştır. Bu bakımdan Eski Türkçede ünlü zarf-fiil eklerinin cümle içindeki bilinen kullanılış şekilleri ve fonksiyonlarına, bu eklerin eklendikleri sözcükleri sıfat-fiil ekleri gibi sıfat yapan işlevini de katabiliriz.

Esasında Eski Türkçede ünlü zarf-fiil eklerini almış ve cümle içinde hem edat hem de zarf görevlerinde kullanılmış olan kimi sözcüklerin aynı zamanda sıfat olarak da kullanıldığı bilinmektedir. Mesela *edgü törü edgü kılınç alku kalgay* (TT II A 21) “iyi töre, iyi yaratılış hepsi kalacak” örneğinde zarf görevinde kullanılan *alku* sözcüğü, *alku ançulayu kelmişler manga* (BT VII A9/122) “hepsi öylece bana gelmiş” örneğinde zamir, *alku bulung yingakl(ar)ta alku ödl(e)рте* (BT VII A45/720) “bütün yönlerde bütün zamanlarda” örneğinde ise sıfat görevinde kullanılmıştır. Aynı şekilde *öngi* sözcüğü de cümle içerisinde farklı görevlerde kullanılmıştır: *burhantın öngi* (U II 32,65) “Burhandan başka”, *muntada öngi* (ManErz 13,22) “bundan başka” örneklerinde edat işlevinde olan *öngi* sözcüğü, *öngi öngi bı bıçgu bilik salıklar* (BT VII D 15) örneğinde sıfat görevindedir. Eski

⁸ Gabain (1953: 16), Türkçede birçoğu zarf-fiil ekleriyle birbirine bağlanarak oluşmuş birleşik fiilleri üçe ayırmıştır: I. *Esas manayı taşıyan bir fiil ile bir yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller*, II. *Bir esas fiil ile bir deskriptif fiilden oluşan birleşik fiiller*, III. *Bir esas fiil ile modal yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller*.

Türkçe'de *kodı*, *sayu* gibi zarf-fiil ekiyle oluşmuş edatlar da cümle içinde zaman zaman sıfat işlevinde kullanılmıştır.

Eski Türkçede zarf-fiil ekleriyle oluşmuş edat türünden sözcüklerin aynı zamanda sıfat olarak kullanıldığı örnekleri bir tarafa bırakacak olursak, aynı ekler başka fiillere de eklenerek daha sonra gelen bir ismi nitelemek suretiyle sıfat-fiil ekleri gibi de kullanılmışlardır. Bu anlamda zarf-fiil eklerinin görev değişikliğiyle fiilleri sıfat da yaptıkları görülmektedir. Zarf-fiil ekleriyle oluşmuş sıfatlara, Türk dilinin Eski Türkçe dışındaki dönemlerinde yazılmış metinlerinde de tesadüf etmek mümkündür. Mesela Türkiye Türkçesinde ünlü zarf-fiil ekleri, asıl fonksiyonu olan zarf görevinin yanı sıra kalıplaşma yoluyla isim ve sıfat olarak da kullanılmıştır: *aşırı* (<aşır-ı) sözcüğü, *aşırı çaltı-*, *günaşırı gel-* örneklerinde zarf, *gün aşırı* örneğinde isim ve *aşırı sevgi*, *denizaşırı ülkeler* örneklerinde ise sıfat görevindedir. Yine *çöke* (<çök-e) sözcüğü, *çöke dur-* örneğinde zarf, *çöke yer* örneğinde ise sıfat işlevindedir. Son olarak *sapa* (<sap-a) sözcüğü, *sapa düş-* örneğinde deyimsel bir anlam kazanmış ve zarf olarak kullanılmış, *sapa yer* örneğinde ise sıfat işlevi kazanmıştır (Yüce 1999: 34-35; Korkmaz 2003: 988).

2. 1. Konuyla İlgili Görüşler

Ünlü zarf-fiil eklerinin Türkiye Türkçesinde eklendiği sözcükleri sıfat yapan bu tür işlevi, Eski Türk dilinin Tengrici çevre, Maniheist ve Budist çevreler ve İslamî çevrelerde yazılmış metinlerinde de görülmektedir. Ünlü zarf-fiil ekleri Eski Türk dilinin bilhassa Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış metinlerinde, belirli kalıp ifadelerde sıfat-fiil ekleri gibi kullanılmışlar, kendilerinden sonra gelen isimleri nitelemişlerdir.

Zarf-fiil eklerinin bu farklı işlevinden ilk bahsedenlerden Gabain (1988: 86), bunun "*eski bir dil alışkanlığı*"ndan ileri gelmiş olabileceğini ifade etmiş, konuyu birkaç örnek vererek bırakmıştır:

".. Çok nadir olarak, vasıflık, yani isim olarak da görülür; belki de, bu, daha eski bir dil alışkanlığından gelen bir kullanılış olarak mütalaa edilebilir: tol-u suwlug patir (HtG 110 r21) "dolu su kâsesi", tegirmile-yü+ki yağı (TT I 58) "(etrafı) çevirmiş düşman", üzelen-ü tüş (TT V B3) "yüksek (ulu) meyve"....".

K. Röhrborn, Eski Türkçede ettirgenlik ekli fiillerle oluşan kısaltılmış (ellipsis) cümleleri ele aldığı yazısında (2000: 171), *âñit-* fiili temelinde ünlü zarf-fiil eklerinin bu farklı fonksiyonuna da işaret etmiş, *âñitâ ät'özin* örneğinden hareket ederek, ünlü zarf-fiil eklerinin bu tür kullanımlarda ismin daima vasıta hâlinde olduğuna dikkat çekmiştir. Ne var ki Röhrborn'un zarf-fiil ekini almış ve bir ismi nitelemek suretiyle ortaya çıkmış bütün söz öbeklerinin vasıta hâl eki aldıkları ve cümle içinde zarf grubu olarak kullanıldıkları yönündeki düşüncesini, aşağıdaki örneklerden görüleceği üzere, başka şekillerde de karşımıza çıktığı için genelleştirmek zor görünmektedir.

ESKİ TÜRKÇEDE {-A/-I-(y)U} ÜNLÜ ZARF-FİİL EKLERİNİN
FARKLI BİR İŞLEVİ ÜZERİNE

Erdal (2004: 391) ise, ünlü zarf-fiil eklerinin örneklerin birçoğunda organ adlarını nitelediğini, tek istisnanın ise yine insandan bir parça olan *ün* “ses” sözcüğü olduğunu ifade etmiştir. Ancak Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış metinlerde ünlü zarf-fiil ekleri sadece organ adlarını nitelememiş, başka anlam dairesindeki sözcükleri de nitelemiştir. Erdal (1991: 770, 506. dnt), Röhrborn (2000) gibi, ünlü zarf-fiil eklerinin bu fonksiyonda kullanıldığı öbeğin mutlaka vasıta hâl eki aldığı ve cümlede zarf görevinde kullanıldığını da ifade etmiştir.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Gramer I, -Fiil- (KTLG I)’de (2006: 387-388), Eski Türkçede geniş zaman eki ile zarf-fiil eki arasındaki paralellikçe işaret edilerek iki ek arasında kökence bir ilişkiden söz edilmiştir:

“Eski Türkçe döneminde geniş zamanı -Ur olan fiillerin zarf-fiil eki de -U, geniş zamanı -Ar olan fiillerin zarf-fiil eki de -A olmaktadır. Bu paralellik ekin kökeni bakımından önemlidir. Kökence bir ilişki olamazdı böyle bir paralellik olamazdı. Bu durumda geniş zaman ekinin, “ünlü zarf fiil eki + er (kişi; insan)” formülünden çıktığını düşünebiliriz: *başla-y-u er “başlayan (yöneten) kişi” > başlayur, *bar-u er “giden kişi” > barur, *aç-a er “açan kişi” > açar.”

KTLG I’de -Ar/-Ur geniş zaman eklerinin aynı zamanda sıfat-fiil ekleri de olduğu dikkate alınarak, -Ar/-Ur’lu sıfat-fiillerin “*önce insan için kullanılmış, ünlü birleşmesi sonucu er kaybolduktan ve er ile olan anlam ilişkisi unutulduktan sonra diğer varlık ve nesnelere için de kullanılır olduğu*” (2006: 387) ifade edilerek, ünlü zarf-fiil eklerinin bir anlamda ilk önce ve daha çok canlıları ya da canlıdan bir parçayı nitelediğine işaret edilmiştir. Bu anlamda KTLG I’de, “*ünlü zarf-fiil eki + er*” etimolojisinde ünlü zarf-fiil ekinin sıfat-fiil işlevinde kullanıldığı ifade edilmiştir.

2.2. Zarf-fiil eklerinin Türk runik harfli yazıtlardaki kullanımı

Türk runik harfli yazıtlarda ünlü zarf-fiil ekleri genel olarak temel işlevlerinde kullanılmış olmakla birlikte, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında geçen *biriki* sözcüğü, sanki kendisinden sonra gelen ismi nitelemiş, Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde olduğu gibi sıfat olarak kullanılmıştır. Köl Tigin yazıtında geçen *sabımın tükäti eşidgil ulayu ini yigünüm oğlanım BYRKY oğuşum bodunum biriyä şadpıt bağlar Otuz [...] Tokuz Oguz bağları bodunı bu sabımın ädgüti äşid katıgdı tınla* (KT D 1-2) cümlesinde geçen *BYRKY* sözcüğü kendisinden sonra gelen *oğuş bodun* sözcüklerini niteler görünmektedir. Sözcük bugüne kadar farklı şekillerde okunmuş ancak genel olarak “*bütün, birleşik*” şeklinde anlamlandırılmıştır. Orkun (1994) ve Ergin (1996) sözcüğü *biriki* şeklinde okumuşlar ve sözcüğe “*bütün*” anlamını vermişlerdir. Tekin (1968: 169) sözcüğü ilk önce *biriki* şeklinde okumuş ve bağlaçlar (Conjunctions) kısmında ele alarak “*ve*” şeklinde anlamlandırmış, daha sonra (1995: 34) ise, *birki* şeklinde okuyarak “*birleşik, müttehit*” anlamıyla ele almış, **bi:r* isiminden +(I)k- isimden fiil yapım ekiyle *birik-* “birleşmek, bir araya gelmek” şeklinde değerlendirerek sözcüğün sıfat olduğunu belirtmiş, ancak

sözcüğün sonundaki /i/ ekinin ne olduğunu ifade etmemiştir (Tekin 2000: 88). Erdal (1991: 494) ise, +(X)k- isimden fiil yapım ekini işlediği bölümde *bir+ik-* fiilini de buraya dâhil eder, ancak yazıtlarda geçen *birki* sözcüğünün bir+ki şeklinde tahlil edilebileceğini, dolayısıyla yazıtlardaki *biriki* sözcüğünün *bir+ik-* fiilinin zarf-fiil ekini almış şekli olamayacağını düşünür:

“The word BIRKI in the inscr., which appears four times adnominally in an almost identical phrase, surely does not belong here; it might be read as bır+kı: Even petrified converbs are rarely used adnominally, and under no circumstances does +(X)k- have /i/ as converb vowel.”

Erdal, yazıtlarda *birik-* fiilinden sonra zarf-fiil ekinin -I olamayacağını ve dolayısıyla sözcüğün *bir+ki* şeklinde değerlendirilmesi gerektiğini düşünür. Ne var ki Eski Türkçede hangi fiilden sonra hangi ünlü zarf-fiil ve geniş zaman eklerinin geleceği aşağı yukarı belli olsa da, bazen eklerin birbirinin yerine kullanıldıkları da görülmektedir. Mesela, *âñitâ âtözün* örneğindeki *âñit-* fiiline eklenen -A zarf-fiil eki, *ât* öz sözcüğünü nitelemiştir. Eski Türkçede ünlü zarf-fiil eklerinin kullanılış esası dikkate alındığında, -(X)t- ekinden sonra gelen zarf-fiil ekinin -A yerine -I ya da daha geç dönemlerde yazılmış metinlerde olduğu gibi -U olması gerekirken burada zarf-fiil eki alışılmadık bir şekilde -A olarak gelmiştir. Aynı şekilde klasik öncesi Uygur metinleri arasında değerlendirebileceğimiz KP’de de *akit-* (III, 5) fiilinden sonra gelen geniş zaman ekinin -Ir şeklinde ya da geç dönem metinlerinde olduğu gibi -Ur şeklinde gelmesi beklenirken, basit bir fiilmiş gibi -Ar şeklinde gelmiştir. Buna göre erken dönem Türkçe metinlerde zarf-fiil ve geniş zaman eklerinin zaman zaman beklenildiği şekilde gelmediği söylenebilir. Türk runik harfli metinlerde BYRKY şeklinde geçen sözcük, şayet Tekin’in (2000) ifade ettiği gibi +(X)k- ekiyle yapılmış *birik-* fiili ise, o zaman bu fiile gelen -I ekinin zarf-fiil eki olduğunu ve kendisinden sonra gelen ismi niteleyerek sıfat-fiil eki gibi kullanıldığını söyleyebilir, dolayısıyla *sabımın tüketi eşidgil ulayu ini yigünüm oğlanım BYRKY oğuşum bodunum* ibaresindeki BYRKY sözcüğünü *biriki* şeklinde okuyabilir ve bu ibareyi de “birleşik/birleşmiş boyum (ve) halkım” şeklinde anlamlandırabiliriz.

2.3.Zarf-fiil eklerinin Maniheizt ve Budist çevrelerde yazılmış Türkçe metinlerde kullanımı

Maniheizt ve Budist çevrelerde yazılmış metinlerde zarf-fiil eklerinin sıfat-fiil ekleri gibi kullanılarak eklendikleri fiilleri sıfat yapan bu farklı fonksiyonuna kısmen Ş. Tekin (1980), daha sonra da Röhrborn (2000) ve Erdal (1991, 2004) tarafından işaret edilmiş olsa da, bazı örneklerin bu çalışmalarda ifade edilen kullanım şekillerinden ayrıldığı görülmektedir. Mesela zarf-fiil eklerinin sıfat yapma işlevinde kullanıldığı söz öbeklerinin tümüyle vasıta hâl ekini aldıkları ve zarf görevinde kullanıldıkları ya da organ adlarını niteledikleri şeklindeki görüşler, aşağıda verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere, başka şekillerde de görülmektedir. Buna göre Maniheizt ve Budist çevrelerde yazılmış Türkçe

metinlerde ünlü zarf-fiil eklerinin sıfat-fiil eki gibi kullanılarak oluşturduğu örnekleri, hangi türden isimleri nitelediğine bakarak şöyle göstermek mümkündür:

2.3.1. Organ Adlarını Niteleyen Ünlü Zarf-fiil Ekleri

Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde ünlü zarf-fiil ekleri, genellikle kendisinden sonra gelen bir organ adını nitelemiştir.

Metinlerde *ät'öz* ismi, *yaşur-* ve *äjüt-* fiillerine eklenen -U ve -A zarf-fiil ekleri ile nitelenmiştir: MaitrHami'de *m(ä)n ymä barıp yaşru ät'özün yakın turayın* (XI, 8a-11) "ben de gidip gizlenmiş vücutla yaklaşayım" örneğinde *ät'öz* sözcüğü *yaşur-* fiiline eklenen -U zarf-fiil ekiyle nitelenmişken; yine MaitrHami'de [*Xormuz*]ta *t(ä)ñri äñitü ät'özün t(ä)ñridäm kaş atlag ton tutar* (9b-7), BT VIII'de *äjidä ät'özün* (B 38) BuddhUyg II'de *anta ötrü Satapira oridit-P'U-SA äñidü ät'özün* (413-4) BTT XIII'de *'äjidä ät'özün* (25, 7) örneklerinde *äjüt-* fiiline eklenen -A/-U zarf-fiil ekiyle nitelenmiştir. Aynı şekilde U III'te geçen şu cümlede de zarf-fiil eki *ät'öz* ismini nitelemiştir:

... *amti xormuzta t(ä)ñri t(ä)rkin maña suv kälürzün tip sakınıp y(a)rıkadı .. anta ok Xormuzta t(ä)ñri t(ä)ñri burkannıñ sakınmış sakınçın otgurak bilip vaiturlug suvlukta t(ä)ñridäm suv kälürüp 'ängitü ät'özün agar ayagın süzük köñül öritip t(ä)ñri burxan älgintä kodtı* (U III 3, T III, M. 84-53, 24-30).

Budist Türkçe metinlerde *äjüt-* fiili, ünlü zarf-fiil eklerini alarak vasıta hâl ekini almış *ät'öz* sözcüğünün önünde "eğilmiş/bükülmüş vücutuyla" anlamında kalıp söz olarak sıkça kullanılmıştır.

Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde *külçir-* "gülümsemek" fiili de ünlü zarf-fiil eklerini alarak kendisinden sonra gelen *yüz* ismini nitelemiştir:

käşip burkan nirvanka barmışta bärü ävrilmädük nomlug tilgän Branas kânt ulušta tävirdi ötrü külçirä yüzün tözüin maytri inçä tip tidi (MaitrSengim 15v 3). Ş. Tekin bu cümleyi "Er hat das Rad der Lehre, welches man, seitdem der Buddha Kasyapa in des Nirvana eingegangen ist, nicht mehr drehte, in dem Reich Benares gedreht. Darauf sagte der edle Maitreya mit lächelndem Gesicht folgendermaßen (*Kasyapa Buddha Nirvana'ya vardığından beri çevrilmemiş öğretiyi çarkını Benares ülkesinde çevirdi; sonra asil Maitreya gülen yüzle şöyle dedi.*)" şeklinde çevirmiş, cümledeki *külçirä yüzün* hakkında ise "kwylcyr' ywz lächelndes Gesicht. Das Konverb ist hier wie ein Attribut gebraucht." (gülüm yüz. Zarf-fiil eki, burada sıfat gibi kullanılmıştır) yorumunu yapmıştır (Tekin 1980: 54).

Aynı söz öbeği MaitrHami'de *külçirä yüzün ayagka tägimlig bodisvt kañn]ğı purohitka inçä tip tiyür* (14, 14a-26) "Hürmete değer Bodisavat, *gülüm yüzle* babası Purohit'a şöyle deyip söyler" örneğinde değişmemişken BT III'te *külçirgä yüzlügin* (997) örneğinde başka bir yapıda karşımıza çıkmıştır. Bu son örnekte

kulçir- fiili –A zarf-fiil eki yerine –gA ekini alarak tıpkı zarf-fiil eki gibi aynı anlam ve fonksiyonda yüz sözcüğünü nitelemiştir.⁹

tâlmir- “ümitle bakmak” fiili de ünlü zarf-fiil eklerini alarak *köz* ismini nitelemiş, sıfat gibi kullanılmış fiillerden biridir. *yol aday-ların birlâ tâlmî[râ közîn :] / anoꝝ mu kılğalı ugratın[g :]* (BTT XIII 3 3a/5) “mit deinen Lieblingen sehnüchtigen [Auges] / hast du (?) geplant hoffnungslos zu machen?” (Zieme 1985: 45) cümlesinde –A ünlü zarf-fiil eki, *tâlmir-* fiilini sıfat yaparak *köz* ismini nitelemiş, “ümitli göz” anlamı kazandırmıştır.¹⁰

Uygur Türkçesinde *tik-* fiiline eklenen ünlü zarf-fiil eki de vasıta hâl ekini almış *kulğak* sözcüğünü nitelemiştir: *süzök köñülün tikä kulğakın tıñlagıl* (TT X 30; Höllen 93), *bakşı inçä tip tidi .. amı tapan atlıg tamuda toğmuş tıñlg-lar-nıñ ämgäklerin sözläyü biräyin.. tikä kulğakların tıñlagıl* (90-3) “Bahşı şöyle dedi ... Şimdi Tapan adlı cehennemde doğmuş canlıların sıkıntılarını söyleyiveririm. Dikilmiş kulaklarınla (dikkatlice) dinle”. Yine Maniheizt ve Budist Türkçe metinlerde *tug-* fiili de zarf-fiil ekleriyle kendisinden sonra gelen isimleri nitelemiş olan fiillerden biridir: *tuga täglük kişi* (MaitrH XV 6v9, U II 29,14, U III 76,13), BTT XIII’de

*tuga kılınçlıg özk(i)y-äm(i)z
tolganmış kiçig ögümüz
tugum azun tutmışım(ı)zta
tumlugta isig-tä ämgänip* (12c/80-83).

2.3.1.1. Organ Adları Dışındaki İsimleri Niteleyen Ünlü Zarf-Fiil Ekleri

Erdal (2004: 391), ünlü zarf-fiil eklerinin genellikle organ adlarının önüne gelerek sıfat-fiil eki gibi davrandığını, tek istisnasının yine canlıdan bir parça olan *ün* “ses” sözcüğü olduğunu ifade etse de bu ekler, bazı örneklerde başka türden isimleri de nitelemiştir. Maniheizt ve Budist çevrelerde yazılmış Türkçe metinlerde ünlü zarf-fiil ekleri, *ün* sözcüğünün dışında *ögrinç*, *kılınç*, *kişi*, *öd*, *yär* gibi başka

⁹ Bu çevrelerde yazılmış metinlerde *yüz* sozcüğünü nitelemek için *kulçir-* fiiline eklenen –A zarf-fiil ekinin haricindeki –gA ekinin Eski Türkçede sıfat ve fail isimler yaptığı bilinmektedir (Erdal 1991: 376). KTLG I’de (2006: 637) “Erdal’ın Eski Türkçede –GA türevleri olarak verdiği *bilge*, *kısqa*, *öge*, *kükrege*, *kaldurga*, *kulçirge*, *oturke*, *salınga* gibi kelimelerin anlamları; onları bir fail ismi, bir sıfat-fiil olarak kabul etmemiz için yeterlidir (*bilge* = *bilici*, *kısqa* = *kısa*, *öge* = *hakım*, *bilici*, *düşünen*, *kaldurga* = *huşırdaya şey*, *kulçirge* = *gulunseyen* ...)” denilerek –gA ekinin bu işlevine dikkat çekilmiştir.

¹⁰ *tâlmir-* fiili, İslamî çevrede yazılmış Türkçe eserlerden KB’de, yine –A zarf-fiil ekini almış olarak sadece bir yerde geçer: *näçä dünya yigli ajun bägläri /olüm tuttı bardı kozi tâlmirä* (6634). Burada *tâlmir-* fiili, Budist metinlerde olduğu gibi *köz* sözcüğü ile birlikte kullanılmış ve beyit, Arat tarafından “*dunyaya nail olan nice cihan beylerini ölüm yakaladı ve onlar gözleri ile etrafından dua dilenerek gittiler*” şeklinde çevrilmiştir.

türden isimleri de nitelemiştir. Dolayısıyla Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış metinlerde ünlü zarf-fiil eklerinin sıfat-fiil işlevinde kullanımı, aşağıdaki örneklerden de görüleceği üzere, organ isimlerinin dışındaki isimlerle de olabilmektedir.

Maniheist çevrede yazılmış metinlerden *Huastuanift*'te *tuntur-* (<tın-tur-) fiili, *tāngri* sözcüğünü nitelemiştir: *bir tuntura¹¹ tāngri-i ikinti yıl tāngri-i üçünç yaruk tāngri-i törünç suv tāngri ...* (34-36) "ilki **dindiren** Tanrı, ikincisi yel Tanrısı, üçüncüsü ışık Tanrısı, dördüncüsü su Tanrısı ...".

Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde *titrä-* fiili de ünlü zarf-fiil eklerini alarak *ün* "ses" sözcüğünü niteleyen fiillerden biri olmuştur. **MaitrSengim**'de *bu savag işidip titräyü ünin padari braman inçä tip tidi* (11/8) "Als er diese Worte hörte, sagte der Brahmane Badhari mit bebender Stimme." (Badari Braman bu sözü duyduğunda titrek/titreten sesle şöyle deyip söyledi.). Tekin (1980: 48) bu cümledeki *tytr'yw 'wynyn* "mit zitternder Stimme" ifadesinde -U zarf-fiil ekinin sıfat işlevinde kullanıldığına işaret etmiştir. *titrä-* fiili, klasik öncesi Budist Türkçe metinlerden Maitrisimit'in Hami nüshasında ise, *titräyü ät'öz-in* (MaitrHami XVI 2b-19), *titräyü kamşayu ät'öz-in* (MaitrHami XVI 4b-11) örneklerinde *ät'öz* sözcüğünü nitelemiştir.

Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış Türkçe metinlerde zarf-fiil ekleriyle nitelenen *ün* sözcüğü, yine bu çevrelere ait metinlerde -mAk isim-fiil ekiyle de nitelenmiştir: *ulmak sıgtamak ünler* (MaitrHami XX 1r18), *sıgtamak ünler* (TT IV A 29) (Erdal 2004: 280). O halde bu örneklerden hareket ederek Eski Türkçede ünlü zarf-fiil ekleri dışında -mAk isim-fiil ekinin de eklendiği fiillerde sıfat-fiil eki gibi kullanılmış olduğunu ifade edebiliriz. Uygur metinlerinde -mAk isim-fiil eki, bazen de +IXg ve +sIz sıfat yapım eklerini de almak suretiyle sıklıkla kendisinden sonraki isimleri nitelemiştir:

kodıgarmak-lıg köngül-üg [örütser]-ler ... (Bodhic 5), *timek-lig bu bir yarım şlok yöritig ...* (Bodhic 29), *kudatdurmak-lıg köngül* (BT VII A2/12), *ögirdürmek-lig tapıg* (BT VII A30/467), *ögdi sözlemek-lig tapıg* (BT VII A30/468), *olurmak-lıg töro* (İnsadi 595), *tilinmegülük yavız tırtı-lar* (İnsadi 607) (<tilen-meklig), *artmaksız mengü* (HT VII, 71), *tugmaksız nom* (HT VII, 573), *odunmak-sız süçig uun* (HT VII, 799).

¹¹ Le Coq tarafından yayımlanan *Huastuanift*'in Türkçe çevirisinde (1941: 116), *tuntura* sözcüğü "*dindirici yel, hafif ve tatlı rüzgar, badı saba*" şeklinde anlamlandırılmış, sözcüğün metin içindeki *tuntura tengri* ibaresi için de "*Badı saba tanrı*" ifadesiyle karşılanmıştır. *tuntur-* fiilinin açık bir şekilde *tın-* fiilinin faktitifi olduğu belli olsa da, bu fiil ile metindeki *tuntura* sözcüğü arasında herhangi bir bağlantı kurulmamıştır (Clauson 1972: 518a; Erdal 1991: 810). Metindeki *tuntura tengri* ibaresindeki ilk sözcüğü *tın-tur-* fiilinin -A zarf-fiil ekini almış şekli kabul edebiliriz.

Uygurlardan kalan metinlerde *yagur-* fiili de kendisinden sonra gelen ismi nitelemiştir; ancak nitelenen isim ya zaman ya da yer adıdır. **MaitrSengim**'de *amıt-kı yaguru yirdä ötdä bälgülüg bolmuş ärür* (7v I/16) "şimdi yakın yerde (ve) zamanda ortaya çıkmıştır" cümlesinde -U zarf-fiil eki, *yagu(r)-* fiiline gelerek, sonra gelen *yir* ve *öd* sözcüklerini nitelemiştir. Aynı şekilde **MaitrSengim**'de *muna amıt yaguru-kya öd ärür yig yig küvüz kagal kiçig balık az mallar inçä tip sakınç sakıntılar* (7r 14-17) cümlesinde *yaguru* sözcüğü bu defa küçültme ekini de alarak *öd* "zaman" sözcüğünü nitelemiştir. Tekin (1980: 40-1) her iki cümlede geçen *yaguru* ve *yaguru-kya* sözcüklerini "nahegelegenen Ort und Zeit" (yakın yer ve zaman) ve "nahe Zeit" (yakın zaman) olarak çevirmiştir. **Hsüang Tsang Biyografisi**'nde de *yaguru södbärü munu täg idi muñadinçig sav bolmuş yok tip tidiler* (Huan VII, 1266-1269) örneğinde *yagur-* fiili -U zarf-fiil ekini alarak *sö* zaman ismini nitelemiştir.

Uygur Türkçesinde *üzälä(n)-* (<üzä+lä- Clauson 1972: 288a) "artmak, çoğalmak" fiili de ünlü zarf-fiil ekiyle sıfat görevinde kullanılmıştır. *üz-älänü tüşkü iltmāk-niñ añaşlayukı tıtağı tip yörüg ol* (TT V B 3) "**en üstteki meyveye bağlanmanın en baştaki sebebi denilen yorumdur**"; *tınlıglarınñ üzäläyü ögrünçlärin sävinçlerin ozmak üstämäk ärür* (AY 266, 6) "canlıların yükselen sevinçlerini (hend.) geçmek aşmaktır."

Geç Budist Türkçe metinlerde *yıla-lyile-* "yanlış olmak/sahte olmak" fiili de ünlü zarf-fiil ekini alarak sıfat işlevinde kullanılmıştır. Geç döneme ait metinlerden **Üç İtigsizler**'de *biş yükmäk ärsär yileyü atı bolur tınl(ı)g tip koşulmak balmak ärsär munung atı bolur bag tip* (111a 2-3) ibaresi Barutcu Özönder (1998: 80) tarafından "*Beş küme(nin) (pañcaskandha) ise, hayalî adı "canlı" olur.*" şeklinde, bu çevrelerde yazılmış metinlerdeki zarf-fiil ekinin bu farklı işlevine işaret edilmiş ve buna göre çevrilmiştir. Türk diline 1350 yılında Tibetçe'den çevrilmiş olan *Totenbuch*'ta *yılayu bilgä bilig tägsürmäklig çınlayu bilgä bilig* (851) "**yanlış bilgi** (ve) karşıtı doğru bilgi" örneğinde *yılayu* sözcüğünün sıfat olduğunu görüyoruz. Eski Uygur Türkçesinde *yılayu* sözcüğü yine Budist çevreye ait metinlerden *BT I*'de at "ad" sözcüğünü nitelemiştir: *ilki-täbärü yılayu adın atalmış ärür* (B 92) "başından beri **sahte ad** ile anılmıştır.", *iki kırk lakşan bälgü-lär yirtinçü-lük-çä yılayu ad ol* (129) "otuz iki Laksana işaretler dünyalık gibi sahte addır.", *munçulayu yılayu ad ururlar* (168) "böyle sahte ad verirler".

Üç İtigsizler'de *kayu nom-nuñ basutçı-sı eksük bolmak üz-e togmasar bululur bir 'ejeyü nom tıdıp bu basutçı-sı eksük nomug* (121b 6-7) cümlesinde geçen -(y)U zarf-fiil ekli 'ejeyü¹² sözcüğü de *nom* sözcüğünü nitelemiştir. Cümledeki 'ejeyü *nom* ibaresi, Barutcu Özönder (1998: 89) tarafından -(y)U zarf-fiil ekinin önündeki ismi niteleyen işlevi göz önünde bulundurularak "*hususî dharma*" şeklinde

¹² 'ejeyü "belirgin olarak, özellikle" sözcüğünün *añ / 'eñ* "çok" sozcüğüne +A- ekininin ve -(y)U zarf-fiil ekinin eklenmesiyle oluştuğunu söyleyebiliriz (Erdal 1991: 427-8).

çevrilmiştir. Dolayısıyla 'eñeyü sözcüğündeki ünlü zarf-fiil eki de bir ismi niteleyerek, eklendiği sözcüğü bir bakıma sıfat yapmıştır.

2. 4. Zarf-Fiil Eklerinin İlk İslamî Türkçe Metinlerdeki Kullanımı

Türk dilinin ilk İslamî metinlerinde zarf-fiil ekleri, çoğunlukla bilinen işlevlerinde kullanılmış, eklendikleri fiilleri Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış Türkçe metinlerde olduğu kadar sıfat yapmamıştır. Bununla birlikte KB'de aşağıdaki beyitte geçen *yaşru közin* ibaresi, Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış eserlerde geçen *yaşru at'özün* ibaresine çok benzemektedir ve zarf-fiil eki, *ko-* ismini nitelemiş gibi görünmektedir:

İligkâ baka kördi yaşru közin
Kaşu közi tügmüş açıtmuş yüzün (KB 770)

yaşru közin ibaresindeki -u zarf-fiil ekinin *köz* sözcüğünü nitelediğini dikkate aldığımız zaman bu beyiti "gizli gözle hükümdara baktı; kaşını çatmış, yüzünü buruşturmuştu." şeklinde çevirebiliriz.

Sonuç

Türkçede bazı yapım ve çekim eklerinin görev değişikliğiyle yeni gramer kategorileri yarattıkları ya da zaman içinde eklendikleri sözcüklerde kalıplaşarak yeni sözcük türlerini meydana getirdikleri bilinen bir durumdur. Hatta bazı araştırmacılar tarafından, bugün bizim ek olarak değerlendirdiğimiz kimi eklerin, sözcüklerin ek hâline gelmesiyle ortaya çıktığı sıkça iddia edilmiştir. Bu anlamda şahsa ve zamana bağlı olmayan zarf-fiil ekleri, Türk dilinin en erken tarihli metinlerinden beri, kalıplaşma yoluyla zarf ve edat türünden sözcüklerin oluşumunda işlek olarak kullanılmıştır. Bunlara Eski Türkçenin gelişim evrelerinden verilen yukarıdaki örneklerden de hareket ederek, zarf-fiil eklerinin bilhassa Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış metinlerde eklendikleri fiilleri sıfat yapma işlevini de dahil edebiliriz.

Ünlü zarf-fiil eklerinin daha çok Maniheist ve Budist çevrelere ait Türkçe metinlerde eklendikleri fiilleri sıfat yapmış olması, bu metinlerin büyük bir kısmının tercüme olmasından dolayı, kaynak dildeki sentaks yapısının tesiriyle zarf-fiil ekli sözcüğün ismin önünde kullanılma ihtimalini düşündürse de, kaynak dildeki ifade tarzını Türkçede karşılayacak sıfat yapma eklerinin bulunması, böyle bir ihtimale yer vermemektedir. Ayrıca yukarıda gösterildiği gibi, ünlü zarf-fiil eklerinin seyrek de olsa Tengrici ve İslamî çevreler gibi farklı kültür ortamlarında yazılmış Türkçe metinlerde de sıfat-fiil fonksiyonunda kullanılmış olması, daha da önemlisi bu metinlerin tercüme değil orijinal olması, eklerin bu farklı kullanımının başka bir dilin tesiriyle olamayacağına açık bir şekilde işaret etmektedir.

Yukarıdaki örneklerin bir kısmında ünlü zarf-fiil eklerinin eklendiği sözcükleri sıfat yerine zarf yapmış olabileceği düşünülebilir. Mesela *yoruyu kılı[nçını(ı)z] üsdälti* (BT XIII, 12ac 213) cümlesi “yaşayan tabiatımız yüceldi” şeklinde anlaşılabilirdiği gibi, -(y)U zarf-fiil ekinin eklendiği sözcüğü alışıldığı gibi zarf yapmasıyla “*tabiatımız yaşayarak yüceldi*” şeklinde de çevirmek mümkündür. Ancak zarf-fiil ekli sözcüğün, örneklerin genelinde önündeki sözcüğü nitelediği, başka türlü yorumlanamayacağı şu örnekte daha iyi anlaşılmaktadır: *süzök köñülün tiki kulgakın tıylagıl* (TT X 30). Bu cümlede *tıyl-* fiiline bağlanan iki unsurdan *süzök köñülün* unsurunda *süzök* sözcüğü *köñül* sözcüğünü nitelediği ve ikinci isim vasıta hâl eki aldığı gibi, diğer unsur olan *tiki kulgakın* söz grubunda da *tik-* fiiline eklenen zarf-fiil eki *kulgak* ismini nitelemiş ve ikinci isim de aynı şekilde vasıta hâl ekiyle fiile bağlanmıştır. Dolayısıyla *tıyl-* fiiline aynı hâl ekiyle bağlanan *süzök köñül* söz grubunda *süzök* nasıl sıfat ise *tiki kulgak* söz grubunda da *tiki* sözcüğü aynı şekilde sıfattır. Buradan hareketle bu cümleyi “*temiz niyetle ve dikkatli bir şekilde dinle.*” yerine *kulgak* sözcüğünü niteleyen *tik-* fiiline gelmiş ünlü zarf-fiil ekini dikkate alarak çevirmemiz gerekir.

Sonuç olarak fiillere eklenmek suretiyle sözcükleri farklı gramer kategorilerine sokan ad-fiil, sıfat- fiil ve zarf-fiil ekleri fonksiyonel açıdan değerlendirildiğinde bazen birbirlerinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında bazı sıfat-fiil ekleri, tıpkı isimden isim yapım ekleri gibi kalıcı isimler yapmış, üzerlerine ad durum eklerini alarak yeni birleşik zarf-fiil eklerinin oluşmasında önemli işlevler yüklenmişlerdir. Diğer taraftan yukarıda da belirtildiği gibi, kısmen Tengrici ve İslamî çevrelerde yazılmış Türkçe metinlerde, bilhassa Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde ad-durum eklerinden -mAk ekinin ve ünlü zarf-fiil eklerinin de kendilerinden sonra gelen bir ismi niteleyerek tıpkı sıfat-fiil ekleri gibi kullanıldıklarını söyleyebiliriz.

Kaynaklar

- AĞCA, Ferruh, (2006), **Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (Basılmamış Doktora Tezi).
- ARAT, Reşit Rahmeti, (1979), **Kutadgu Bilig I Metin**, TDK yay: 458, Ankara.
- ARAT, Reşit Rahmeti, (1988), **Kutadgu Bilig II Çeviri**, TTK yay., Ankara
- ARGUNŞAH, Mustafa, (1999), “*Ünlü Geridümunun “-MAĞA” Yerine Kullanılışı*”. **3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996**, Ankara: 117-125.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema, (1998), **Üç İtigsizler**, Giriş – Metin – Tercüme – Notlar – İndeks – XXX Levha, TDK Yay.: 672, Ankara.
- BARUTCU OZONDER, F. Sema, (2001), “*Türkçe Enklitik Edatlar Üzerine*”, **Kök Araştırmalar** Cilt III Sayı 2, Guz 2001, Ankara: 75-86.
- BROCKELMANN, Carl, (1954), **Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens**, Leiden.
- CLAUSON, Gerard, (1972), **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford.

ESKİ TÜRKÇEDE {-A/-I/(y)U} ÜNLÜ ZARF-FİİL EKLERİNİN
FARKLI BİR İŞLEVİ ÜZERİNE

- ECKMANN, János, (2003), **Çağatayca El Kitabı** (Çev: Günay Karaağaç), Akçağ Yay., Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, (1983), “*Geniş Zaman Ekine Dair Bazı Düşünceler*”, **TKA S. XVII-XXI**, 1979-1983, Ankara: 115-119.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, (2004), **Başlangıçtan Günümüze Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yay., Ankara.
- ERDAL, Marcel, (1979a), “*The Chronological Classification of Old Turkic Texts*”, **CAJ 23**: 151-175.
- ERDAL, Marcel, (1979b), “*Die Konverb- und Aoristendungen im Alttürkischen*”, **UAJb 51**: 104-126.
- ERDAL, Marcel, (1991), **Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon**, II Volum, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- ERDAL, Marcel, (2004), **A Grammar of Old Turkic**, Brill Handbook of Oriental Studies, Leiden-Boston.
- ERGİN, Muharrem, (1996), **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- GABAİN, Annemarie von, (1953), “*Türkçede Fiil Birleşmeleri*”, **TDAY-B 1953**, 2. Baskı (1988), Ankara.
- GABAİN, Annemarie v., (1988), **Eski Türkçenin Grameri** (çev: Mehmet Akalın), TDK yay: 332, Ankara.
- HACİEMİNOĞLU, Necmettin, (1992), **Türk Dilinde Edatlar**, Türk Dilinde Edatlar, MEB Yay., Ankara.
- KTLG I, (2006), **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I, -Fiil- Basit Çekim**, TDK Yay., Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep, (1994), **Türkçede Eklerin Kullanılmış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları**, TDK yay., Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep, (2003), **Türkiye Türkçesi Grameri** (Şekil Bilgisi), TDK Yay., Ankara.
- ORKUN, Hüseyin Namık, (1994), **Eski Türk Yazıtları**, TDK yay., 3. baskı, Ankara.
- RÖHRBORN, Klaus (2000), “*Kauzative Verben des Alttürkischen in elliptischen Sätzen*”, **De Dunhaug a İstanbul** (Yay.: L. Bazin – P. Zieme), Silk Road Studies 5, Turnhout: 267-273.
- TEKİN, Şinasi, (1980), **Maitrisimit Nom Bitig**, Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen. 2. Teil: Analytischer und lücklaufiger Index, Berliner Turfantexte IX, Berlin.
- TEKİN, Talat, (1968), **A Grammar of Orkhon Turkic**, Indiana University, Bloomington.
- TEKİN, Talat, (1995), **Orhon Yazıtları** –Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk-, Simurg Yay., İstanbul.
- TEKİN, Talat (2000), **Orhon Türkçesi Grameri**, Simurg yay.
- YÜCE, Nuri, (1999), **Gerundien im Türkischen: Eine morphologische und syntaktische Untersuchung**, Simurg yay., İstanbul.
- ZIEME, Peter, (1985), **Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren**, Berliner Turfantexte XIII, Berlin.